

BILJEŠKE O OSJEČKOJ DONJOGRADSKOJ SINAGOGI

Prethodno priopćenje

UDK 726.3.035(497.5 Osijek)“19“

ZLATKO KARAČ

Arhitektonski fakultet

Sveučilište u Zagrebu

Kačićeva 26

HR-10000 Zagreb

Među više od 80 sinagoga koje su tijekom povijesti postojale na tlu Hrvatske, samo ih je devet nastalo u završnom sloju izgradnje, u prvim desetljećima 20. stoljeća. Posebno mjesto među njima pripada donjogradskoj sinagogi u Osijeku, jednoj od rijetkih naših židovskih bogomolja koja i danas postoji u gotovo izvornom izgledu, iako u promijenjenoj funkciji.

Izvedena je prema projektu osječkoga arhitekta W. C. Hofbauera 1901.-1902. (sa završnim radovima 1903. g.); nacrti su djelomično sačuvani. Pripada tipu „Westwerk“ sinagoge s parom tornjeva na zapadnom pročelju (to se tumači kao asimilacijski koncept bogomolje). Po stilskim odlikama izdanak je kasnoga historicizma s neoromaničkim oblikovnim kôdom i s tek naznačenim „maurskim“ siluetama lukovica tornjeva. Građevina je 1976. g. prodana evangeličkoj zajednici i 1980. g. je preuređena u pentekostnu crkvu - konzervatorski korektno, uz očuvanje izvornih odlika sinagoge i glavnih simbola židovstva. Nalazi se u donjogradskoj Cvjetkovoj ul. 32, u sklopu zgrada Evanđeoskoga teološkog fakulteta.

Ključne riječi: Osijek, donjogradska sinagoga, povijest, arhitektura

UVODNE NAPOMENE

Arhitektura sinagoga možda je i najslabije poznati segment naše spomeničke baštine, dijelom zbog masovnih rušenja koja su provedena tijekom Drugoga svjetskog rata (nažalost, i znatno nakon njegova završetka, kako se dogodilo s osječkom gornjogradskom sinagogom), dok kasnije interesa za istraživanje i nije bilo - što zbog ideoloških predrasuda, što zbog gašenja većine negdašnjih židovskih općina.

Kada je 2000. g. za veliku izložbu „Historicizam u Hrvatskoj“ u zagrebačkom Muzeju za umjetnost i obrt provedeno prvo sveobuhvatno istraživanje naših sinagoga (KARAČ 2000.a, b, c, d, e), naglasak je zbog stilske profilacije izložbe bio uglavnom na građevinama 19. stoljeća pa nekoliko posljednjih naših sinagoga, koje su nastale u prvim desetljećima 20. stoljeća, tada nije bilo obuhvaćeno ili su tek dotaknute s osnovnim podacima.

Među njima je i sinagoga u osječkom Donjem gradu koja je u nas prva izgrađena u 20. stoljeću (1901.-1902.). Stoga je prigoda da se ovim kratkim prilogom osvrnemo na povijest njezina nastanka i mijena, te na arhitektonske oso-

bitosti koje su mlađim generacijama Osječana uglavnom nepoznate.

Zbog lakšeg razumijevanja pojma *sinagoge* i kontekstualnoga uvida u širi korpus hrvatske sinagogalne baštine, u kojemu osječki donjogradski *hram* zauzima bitno mjesto, uvodno su izložene neke opće vremenske, stilske i tipološke odrednice tih židovskih gradnji, a za sam prikaz osječke sinagoge u prilogu je dana njezina „kataloška jedinica“ pripremljena za *Registar hrvatske sinagogalne arhitekture*, što se po jednoobraznom katalogizacijskom modelu izrađuje na Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Taj sažeti tekst sadrži glavnu faktografiju izloženu po standardiziranom obrascu, inače primijenjenom za katalogizaciju svih naših sinagoga, uz selektivni ispis literature i izvora.

Prilog, za sada, ima karakter prethodnog priopćenja, no bogata arhivska i bibliografska dokumentacija pribavljena tijekom istraživanja svakako će zahtijevati i detaljniju elaboraciju.

O POVIJESNIM SINAGOGAMA U HRVATSKOJ¹

Sinagoge kao specifični tip religijske arhitekture u židovstvu (KLEIN 1988.: 156-165; RAJNER 1988.: 39-47) na našim se prostorima javljaju vrlo rano - već u doba antike (*proseuche*, pretpostavlja se, u rimskoj *Mursi* početkom 3. stoljeća), te ponovno u kasnom srednjem vijeku (*sdorium* zabilježen u Splitu 1397. g. i *domus Judeorum* na zagrebačkom Gradecu 1444. g. vjerojatno su onodobni eufemizmi za sinagoge). Najstarije još danas postojeće sinagoge u Hrvatskoj osnovane su nakon vala doseljavanja Sefarda (izgnanih krajem 15. stoljeća s Iberskog poluotoka) u gradskim *getima* Dubrovnika i Splita, gdje su kao „skriveni“ bogomolje tijekom prvih desetljeća 16. stoljeća uređene u prostorima srednjovjekovnih kuća. Ipak, najveći broj sinagoga nastalih u Hrvatskoj datira iz 19. stoljeća, kada se s intenzivnom imigracijom Aškenaza u kontinentalne gradove postupno regulira status Židova, uz ostalo, i njihovo pravo posjedovanja nekretnina te mogućnost izgradnje vlastitih bogomolja (od 1860. g.). To se u najvećoj mjeri stilski poklopilo s razdobljem historicizma (KARAČ 2000.a).

Tijekom povijesti, na tlu Hrvatske postojalo je preko 80 sinagoga, od kojih je približno polovica bila posebno i namjenski građena za sinagogalnu funkciju, a ostale su bile uređene u adaptiranim, često unajmljenim prostorima kuća i stanova te su egzistirale samo u interijeru (KARAČ 2003.a: 26-27).

I dok su takve adaptirane „nevidljive“ sinagoge najčešće bile smještene u samom gradskom središtu, u trgovačkim ulicama gdje su imućniji Židovi posjedovali trgovine, poslovne prostore, ali i reprezentativne stambene zgrade (u kojima se nerijetko krila i bogomolja!), novije, posebno građene sinagoge gotovo redovito nalazimo na istaknutim pozicijama izvan povijesne jezgre te u novim prometnim ulicama koje su vodile do željeznice, npr. sinagoge u „kolodvorskim ulicama“ Kutine (KARAČ 2002.: 461-483) ili Nove Gradiške (KARAČ 2003.b: 33-34).

Sinagoge su na parceli uobičajeno impostirane kao slobodnostojeće građevine, povučene od regulacijske linije u dubinu čestice i desetak metara (rudiment starijih carskih propisa, nekada obavezan za bogomolje svih „inovjeraca“), s uređenim vrtom i reprezentativnom ogradom prema ulici (KARAČ 2003.c: 47). U tom pogledu rijetke su iznimke bjelovarska te osječka donjogradska sinagoga koje su izgrađene na samom uličnom pravcu.

O SINAGOGAMA 20. STOLJEĆA U HRVATSKOJ

Po stilskoj i oblikovnoj raznolikosti posebno su zani-

mljive bogomolje iz prvih desetljeća 20. stoljeća, kada se gradi posljednjih devet naših sinagoga, zaključno s riječkom ortodoksnom 1932. g. (KARAČ 2009.a, b).²

U tom vremenski kratkom razdoblju upravo se u arhitekturi sinagoga manifestiralo sve bogatstvo (ali i heterogenost) stilskih mijena (KARAČ 2004.c: 40-41), stratificiranih u rasponu od likovnih manifestacija kasnoga historicizma (sinagoge u Osijeku – Donjem gradu, 1901.-1902.; Rijeci, 1901.-1903.; Orahovici, 1911.) do secesije (Kutina, 1910.-1914.; Bjelovar, 1912.-1914.), *art déco* stilizacije (Vinkovci, 1922.-1923.), kasnoga akademizma (Nova Gradiška, 1923.-1925.), izrazito orijentalističkoga *neomudéhar* stila (Opatija, 1925.-1927.), te avangardne rane moderne (mala ortodokсна sinagoga u Rijeci, 1930.-1932.).

Tipologija sinagoga nastalih tijekom 20. stoljeća bez bitnih se inovacija oslanjala na četiri starija tradicionalna obrasca: a) „sinagoge-kuće“ (Orahovica, Nova Gradiška), b) kupolne sinagoge (Rijeka, Vinkovci), c) *Westwerk* sinagoge s parom tornjeva na zapadnom pročelju (Bjelovar, Kutina, Osijek – Donji grad) i d) tripartitne „bazilikalne“ sinagoge (Opatija, Rijeka – mala ortodokсна *scuola*) (KARAČ 2004.a: 42-44).

Organizacija unutrašnjega prostora svih devet naših sinagoga 20. stoljeća odgovara aškenaskom ritusu, pri čemu je većina bogomolja bila neološkoga reformiranog obreda. Konzervativne su modifikacije primjetne kod vinkovačke sinagoge, a ortodokсне je pripadnosti samo mala riječka sinagoga (KARAČ 2004.b: 38-39).

Među projektantima sinagoga nalazimo imena europski relevantnih autora, primjerice Lipóta Bauhorna (riječka velika sinagoga) koji je nesumnjivo najznačajniji mađarski sinagogalni arhitekt svojega vremena, potom mladih talentiranih arhitekata poput Otona Goldscheidera, suradnika u zagrebačkom birou Hönigsberg & Deutsch (Bjelovar), Slavka Benedika i Aladara Vladimira Baranyaija (Kutina), ali i starijih konvencionalnih arhitekata poput Wilima Carla Hofbauera (osječka donjogradska sinagoga). Zanimljivo je da jedan broj sinagoga projektiraju (ne manje uspješno!) lokalni građevinski inženjeri poput Frana Funtaka (hram u Vinkovcima), Samuela Langa (Nova Gradiška), Vittorija Göze Angyala i Pietra Fabbra (riječka ortodokсна, te opatijska sinagoga). Projektima redizajna ili adaptacijama starijih sinagoga naslijeđenih iz 19. stoljeća, tijekom *modernih* 30-ih godina istakli su se Slavko Löwy (Koprivnica), Aleksandar Freudenreich i Pavao Deutsch (Zagreb), a vjerojatno i Valent Morandini (Varaždin)... (KARAČ 2004.d: 44-46).

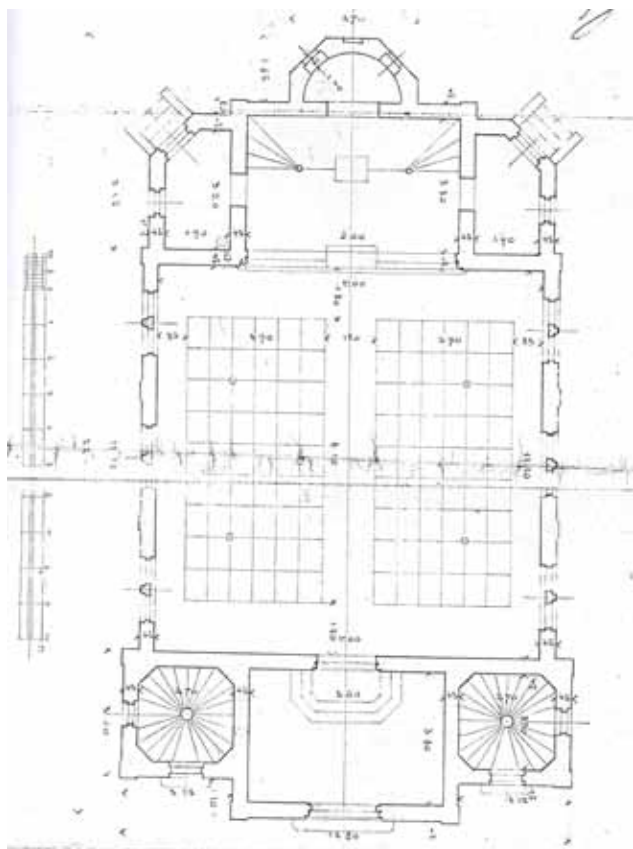
I kao što je u tragediji Drugoga svjetskog rata (ali i u poratnim godinama) stradala većina naših starijih sinagoga, tako su i one „nove“ iz 20. stoljeća uglavnom nepovratno razorene. Od devet sinagoga iz toga posljednjeg sloja izgradnje, danas još postoje samo tri: u Osijeku (gdje služi kao Evangeoska pentekostna crkva), u Bjelovaru (u funkciji Doma kulture), te u Rijeci (mala ortodokсна bogomolja).

¹ Opća i kontekstualna literatura o sinagogama u uvodnom se dijelu članka citira neposredno u tekstu, dok se izabrana specifična literatura o osječkoj donjogradskoj sinagogi nalazi u sumarnom popisu na kraju njezine „kataloške jedinice“, sukladno modelu po kojemu su u okviru istraživačkoga projekta obrađene sve hrvatske sinagoge.

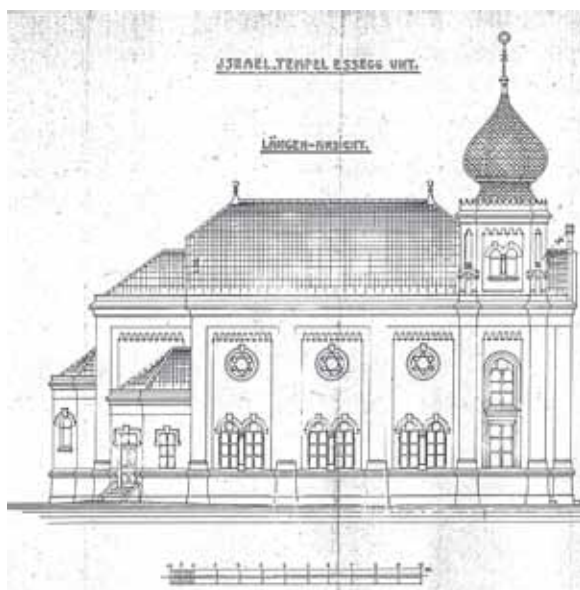
² U tisku su ove dvije autorove sintezne studije o novijim hrvatskim sinagogama, gdje su obrađeni svi povijesni i arhitektonski aspekti nastanka (i nestanka!) židovskih bogomolja 20. stoljeća, s posebnim naglaskom na tipologiju, pitanja stila i likovnosti, problem autorskih atribucija i dr.

Riječka je, dakle, jedina u izvornoj sinagoyalnoj funkciji; nedavno je konzervatorski korektno obnovljena i danas jedina zaštićena kao kulturno dobro.

Sve druge sinagoge 20. stoljeća su, nažalost, nepovratno izgubljena i gotovo posve nepoznata baština, pa je ovaj prilog pisan kao memento nestaljoj arhitekturi koja nije dospjela postati *spomenikom* nigdje u Hrvatskoj – tako ni u Osijeku (KARAČ 2000.f: 29).

Sl. 1 Projekt sinagoge, tlocrt [W. C. Hofbauer, 1901.]

Sl. 2 Projekt sinagoge, bočno pročelje [W. C. Hofbauer, 1902.]

PRILOG - KATALOŠKA JEDINICA OSJEČKE DONJOGRADSKOJ SINAGOGI

Ispis iz *Registra hrvatskih sinagoga* pripremljenoga na Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu

OSIJEK (donjogradska sinagoga)

Cvjetkova ul. 32

Arh. Wilim Carl Hofbauer

1901.-1902. (1903.)

[danas Evandeoska pentekostna crkva Radosne vijesti]

Pretpostavlja se da je već u antičkoj *Mursi* postojala židovska *proseuche* (2./3. stoljeće). Prvi su doseljeni Židovi u Osijeku zabilježeni 1746. g. i to na području Donjega grada. Suvremena židovska općina (uz zagrebačku, najbrojnija u Hrvatskoj) u Osijeku je u Gornjem gradu osnovana između 1845. i 1848. g., a pravila su joj potvrđena 30. 12. 1849. g. Prva bogomolja uređena je u kući u Školskoj ul. 399, kasnije „Nemeckoj“ 393 (danas Pejačevićevoj); velika gornjogradska sinagoga s dva tornja bila je izgrađena 1869. g. u Županijskoj ul. (devastirana i zapaljena 1941., potpuno srušena 1950. g.).

Nešto mlađa židovska općina u Donjem gradu osnovana je 1862. g. Nije poznato gdje je imala prvu sinagogu. Za novi donjogradski *Templ* nacrti W. C. Hofbauera datiraju iz travnja 1901. g., a na dijelom modificirani glavni projekt iz 1902. g. izdana je građevna dozvola 26. 7. 1902. g. Svečano otvorenje sinagoge nakon nepunih pet mjeseci gradnje održano je 28. 12. 1902. g., iako su se završni radovi odvijali i tijekom 1903. g. Najveće zasluge za izgradnju novoga hrama imao je pročelnik Odbora za gradnju dr. Oskar Kohlbach.

Soliterna sinagoga smještena je na uličnoj liniji bez uvlačenja u dubinu parcele (suvremena imostacija kojom su ignorirane zastarjele carske regule o bogomoljama „inovjeraca“); Z. ulaz; oko sinagoge izvorno je bio vrt ograđen kovanom ogradom. Glavno pročelje simetrično je komponirano; središnji rizalit malo istaknut i povišen, flankiran parom tornjeva s „maurskim“ lukovicama u kojima su bočni ulazi i spiralna stubišta za ženske galerije (*esrat nashim*). Obojenje pročelja izvedeno je u dvobojnoj raščlambi: svijetla plastika, tamni fondo (znatnija obnova fasada izvedena je 1930. g., potom 1980. i krajem 1990-ih). U oblikovanju fasada korišteni su neoromanički detalji (lezene, arkadice, dekorativni kontrafori, bifore, portal). Od judaičkih simbola još stoji pločasti *luhot* s deset Božjih zapovjedi na vrhu zabata; u rozetama na bočnim pročeljima je motiv *magen David* („Davidova zvijezda“) koji se nalazio i na vrhovima koplja tornjeva.

U interijeru *aron ha-kodesh* za pohranu *Tora*, smještenom u dubokoj bačvasto svodenoj istočnoj apsidi (niša poligonalnoga tlocrta), također je i povišena propovjedna *bima* za rabina s ogradom od kovanoga željeza. Nad molitvenim je prostorom ovješeni lažni drveni svod; iznad ulaza je galerija kora na kojoj su 1928. g. bile ugrađene orgulje, iste godine kada je u hram uvedena i električna. Na žido-

vima i svodu je šablonski dekorativni oslik s folklornim motivima kolorirane florealne matrice (mađarski utjecaj); slikovito oblikovani stupovi ženskih galerija su od lijevanoga željeza.

Po vremenu nastanka, jedna je od posljednjih naših kasnohistoricističkih sinagoga, skromne kvalitete i konvencionalnoga koncepta, no zanimljiva u okvirima svojega tipa (*Westwerk* sinagoga s parom zapadnih tornjeva i motivom empole), te zbog činjenice da je među rijetkima izbjegla rušenje ili teške devastacije.

Nakon prodaje objekta pentekostnoj crkvi 1978. g. unutrašnjost je, uz očuvanje izvornih odlika građevine, konzervatorski korektno adaptirana 1980. g. Danas se nalazi u sklopu zgrada Evandeoskoga teološkog fakulteta. Obilježena je spomen-pločom.

Sl. 3 Projekt sinagoge, glavno ulično pročelje [W. C. Hofbauer, 1902.]

Sl. 4 Zapadno pročelje sinagoge [foto Z. Karač]

Sl. 5 Interijer sinagoge, pogled prema koru [foto Z. Karač]

Sl. 6 Interijer sinagoge, pogled na ženske galerije [foto Z. Karač]

Sl. 7 Crtež glavnog pročelja sinagoge [I. Roch, 1936.]

LITERATURA: [izbor]: BEISSMANN, N., 2006., Posjet bivšoj sinagogi u Osijeku // Ha-kol 97, Zagreb, 18-19; BETTINI, D., 2004., Osječki Židovi // Ha-kol 81, Zagreb, 4-5; BOBALIĆ, LJ., 2002., Nekada dvije, danas ni jedna sinagoga u Osijeku // Glas Slavonije 83, 26093 (18. 11. 2002.), Osijek, 48; DOBROVŠAK, LJ., 2009., Put do sinagoge // Slavonija, Baranja i Srijem - vrela europske civilizacije, I, Ministarstvo kulture RH, Galerija Klovičevi dvori, Zagreb, 416-423; FIRINGER, K., 1948., Židovi u Osijeku god. 1814. // Osječki zbornik 2-3, Osijek, 278-279; FIŠER, D., 1998., Židovi u Osijeku // Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj, Židovska općina Zagreb, Zagreb, 425-427; KARAIĆ, Z., 2000., Arhitektura sinagoga u Hrvatskoj u doba historicizma, Muzej za umjetnost i obrt, KD Miroslav Šalom Freiburger, Zagreb, ad *Osijek - Donji grad*, 39; PLEVNIK, B., 1987., Stari Osijek, Radničko sveučilište..., Osijek, 70; SCHWARZ, N., 1999., Nešto iz povijesti Židovske bogoštovne općine u Osijeku // Ha-kol 61-62, Zagreb, 3-5; SRŠAN, S., 2000., Osijek: kulturno-povijesni vodič, Državni arhiv u Osijeku, Osijek, 39; ŠVOB, M., 2004., Židovi u Hrvatskoj, II, KD Miroslav Šalom Freiburger, Židovska općina Zagreb, Zagreb, ad *Osijek* 367-446; ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, Z., 1998., Židovi u Osijeku i njihov utjecaj na gospodarski i javni život grada na prijelazu dva stoljeća (1868.-1914.) // Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj, Židovska općina Zagreb, Zagreb, 428-434; ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, Z., 2005., Židovi u Osijeku (1918.-1941.), Hrvatski institut za povijest - Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, Židovska općina Osijek, Pauk Cerna, Osijek, 142; ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, Z., 2006., Stradanja i pamćenja - Holokaust u Osijeku i život koji se nastavlja, Hrvatski institut za povijest - Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, Židovska općina Osijek, Osijek, 208.

IZVORI: [CJA] Center for Jewish Art, The Hebrew University of Jerusalem: projekti sinagoge u Osijeku (W. C. Hofbauer, 1901.-1902.); [CJA]: arhitektonska snimka postojećega stanja sinagoge / pentekostne crkve u Osijeku (2002.); [HDA] Hrvatski državni arhiv, Zagreb: „Građa o Židovima u Hrvatskoj“ [spomen-album Beli Hermannu, 1937.]; [ŽOO] Židovska općina Osijek: arhiva, razna građa.

GLOSARIJ UPORABLJENIH JUDAJSKIH POJMOVA

* Općenito o judajskim pojmovima, povijesti, kulturi i religiji Židova, posebice na našim prostorima, te o *Judaici* u muzejima v.: DA-DON 2004., Jewish heritage... 1993., KOŠ 1999., MOAČANIN 1984., NEDOMAČKI 1988., NEDOMAČKI, GOLDSTEIN 1988., SCHWARZ 1908., ŠVOB 2004.

Aron ha-kodesh - „sveti ormar“ za pohranu svitaka *Tore*

(izvorno *zavjetni kovčeg* s Mojsijevim pločama), smješten u istočnoj „jeruzalemskoj“ niši; položajem i obrednom važnošću ekvivalentan oltaru u katoličkim crkvama.

Aškenazi - Židovi srednjoeuropskoga „sjevernog“ podrijetla, uglavnom s njemačkoga govornog područja; govore *jidiš*; u Hrvatskoj *nastavaju* kontinentalna područja.

Bima [> sefard. *almemor*] - povišeno i ograđeno propovjedno postolje za razmatanje i čitanje *Tore* u aškenaskim sinagogama; u bogomoljama ortodoksnoga obreda smještena u sredini molitvenoga prostora, u reformiranim neološkim bogomoljama u istočnom dijelu neposredno ispred *aron ha-kodesha*.

Esrat naschim [> sefard. *matroneo*] - ženska galerija u sinagogi; kod ortodoksnih bogomolja od molitvenoga prostora odvojena neprozirnom pregradom.

Geto - u kasnom srednjem vijeku odvojeni i zatvoreni dio grada naseljen Židovima; kod nas je postojao u sefardskim zajednicama Splita i Dubrovnika, vjerojatno i Rijeke.

Luhot - simbolički i dekorativni motiv u obliku para Mojsijevih ploča s deset Božjih zapovjedi ili njihovim numeričkim kraticama; postavlja se uvrh ulaznoga pročelja sinagoge, u interijeru iznad > *aron ha-kodesha*.

Magen David - šestokraka zvijezda, „Davidov štit“; jedan od najstarijih simbola židovstva, česti motiv na prozorskim rozetama ili na krovnim „kopljima“ sinagoga.

Proseuche - u antičko vrijeme sinonim ili eufemizam za > *sinagogu*.

Rabin - židovski svećenik, učitelj *Tore* i vjerskih zakona koji je završio *Ješivu*, u prošlosti i vjerski sudac.

Scuola, šul - u sefardskim zajednicama u starije vrijeme eufemizam za > *sinagogu*; male bogomolje često se i danas tako nazivaju kao mjesta učenja (od hebr. *Bet ha-midrāš*).

Sefardi - Židovi „južnoga“ mediteranskog podrijetla, izgnanici iz Španjolske i Portugala, u našim krajevima uglavnom doseljenici iz Italije; govore *ladino*, tj. *judeo-espanjol*; u Hrvatskoj *nastavaju* pretežito jadranske gradove.

Sinagoga - grčki naziv za židovsku bogomolju, „kuću“ okupljanja, učenja i molitve (od hebr. *Bet ha-kneset* / *hamidrāš* / *ha-tefila*); prve su nastale još u doba babilonskoga sužanjstva u VI. stoljeću pr. n. e.

Templ, tempio - „hram“, sinonim koji za > *sinagogu* najčešće koriste nežidovi; u osnovi, netočan naziv jer je u židovstvu postojao samo jedan *Hram* (onaj jeruzalemski), koji je za razliku od sinagoga jedini imao ritual prinošenja žrtve i smatrao se svetim mjestom.

Tora - „Nauk“, „Zakon“, Mojsijevo Petoknjižje, biblijski Stari zavjet; kao obredni predmet u sinagogama uvijek rukom kaligrafski ispisani svitak koji se čuvao s osobitom pažnjom.

LITERATURA [opća i kontekstualna]

* Bibliografske jedinice koje se odnose na osječku donjogradsku sinagogu navedene su izdvojeno u okviru „kataloške jedinice“.

DA-DON, K., 2004., *Židovstvo. Život, teologija i filozofija*, Profil, Zagreb.

JEWISH Heritage in Zagreb and Croatia, 1993., Židovska općina Zagreb, Zagreb.

KARAČ, Z., 2000.a, *Arhitektura sinagoga u Hrvatskoj u doba historicizma* // *Historicizam u Hrvatskoj*, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb, I, 166-185, II, 523-533.

KARAČ, Z., 2000.b, *Synagogue Architecture in Croatia in the Age of Historicism* // *Historicism in Croatia*, Museum of Arts and Crafts, Zagreb, I, 166-185, II, 523-533.

KARAČ, Z., 2000.c, *Synagogue Architecture in Croatia in the Age of Historicism*, Museum of Arts and Crafts, University of Zagreb – Centre for Mediterranean Studies Dubrovnik, Zagreb.

KARAČ, Z., 2000.d, *Arhitektura sinagoga u Hrvatskoj u doba historicizma*, KD Miroslav Šalom Freiburger, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb.

KARAČ, Z., 2000.e, *Synagogue Architecture in Croatia in the Age of Historicism. Jewish Contribution to the Croatian Culture* // *Voice of Jewish Communities in Croatia* 3, Zagreb, 23-37.

KARAČ, Z., 2000.f, *Memento to a lost synagogue heritage* // *Croatian Government Bulletin* 29, Zagreb, 29.

KARAČ, Z., 2002., *Kutinska sinagoga* // *Kutina*, povijesno-kulturni pregled s identitetom današnjice, Matica hrvatska Kutina, Kutina, 461-483.

KARAČ, Z., 2003.a, *Vrijeme izgradnje naših sinagoga* [Istraživanja/Sinagoge u Hrvatskoj (1)] // Ha-kol 78, Zagreb, 26-27.

KARAČ, Z., 2003.b, *Urbano okružje naših sinagoga. O specifičnostima smještaja sinagoga u hrvatskim povijesnim gradovima* [Istraživanja/Sinagoge u Hrvatskoj (2)] // Ha-kol 79, Zagreb, 33-34.

KARAČ, Z., 2003.c, *Parcela, vrt i dvorište sinagoge. O specifičnostima organizacije parcele i uređenju sinagogal-*

nih vrtova u našim gradovima [Istraživanja/Sinagoge u Hrvatskoj (3)] // Ha-kol 80, Zagreb, 47.

KARAČ, Z., 2004.a, *Tipovi naših sinagoga. O vrstama sinagoga nastalih u Hrvatskoj i podrijetlu najčešćih sinagogalnih tipova* [Istraživanja/Sinagoge u Hrvatskoj (4)] // Ha-kol 81, Zagreb, 42-44.

KARAČ, Z., 2004.b, *Unutrašnji prostor naših sinagoga. Organizacija i oprema* [Istraživanja/Sinagoge u Hrvatskoj (5)] // Ha-kol 83, Zagreb, 38-39.

KARAČ, Z., 2004.c, *Stilske i oblikovne značajke naših sinagoga* [Istraživanja/Sinagoge u Hrvatskoj (6)] // Ha-kol 84, Zagreb, 40-41.

KARAČ, Z., 2004.d, *Arhitekti i graditelji naših sinagoga* [Istraživanja/Sinagoge u Hrvatskoj (7)] // Ha-kol 86, Zagreb, 44-46.

KARAČ, Z., 2009.a, *Sinagogalna arhitektura dvadesetog stoljeća u Hrvatskoj* // *Hrvatska arhitektura XX stoljeća*, Matica hrvatska, Zagreb, 225-250.

KARAČ, Z., 2009.b, *Izabrani primjeri sinagoga 20. stoljeća nastalih na tlu Hrvatske. Memento izgubljenoj baštini* // Ivi Maroeviću baštinici u spomen, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 245-272.

KLEIN, R., 1998., *Sinagogalna arhitektura na tlu Hrvatske u kontekstu Austro-Ugarske Monarhije* // *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, Židovska općina Zagreb, Zagreb, 156-165.

KOŠ, J., 1999., *Alef bet Židovstva*, Zagreb.

MOAČANIN, F., 1984., *Judaica* [katalog izložbe], Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb.

NEDOMAČKI, V., 1988., *Sinagoga – Judaizam i Judaica* // *Židovi na tlu Jugoslavije*, Muzejski galerijski centar, Zagreb, 48-70.

NEDOMAČKI, V., GOLDSTEIN, S., 1988., *Arheološki nalazi* // *Židovi na tlu Jugoslavije*, Muzejski galerijski centar, Zagreb.

RAJNER, M., 1988., *Sinagogalna arhitektura* // *Židovi na tlu Jugoslavije*, Muzejski galerijski centar, Zagreb.

SCHWARZ, G., 1908., *Prilozi k povijesti Židova u Hrvatskoj* // *Vjesnik Kr. hrv. slav. dalm. zemalj.* arkiva 10, Zagreb, 209-230.

ŠVOB, M., 2004., *Židovi u Hrvatskoj – židovske zajednice*, I-II, KD Miroslav Šalom Freiburger, Židovska općina Zagreb, Zagreb.